

А. Дәлелбекқызы 

Қазақстан Жазушылар одағы, Қазақстан, Астана қ.
e-mail: dalakma@mail.ru

ТАРИХИ ПРОЗАДАҒЫ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК ИНТЕГРАЦИЯСЫ

Мақалада уақыт пен кеңістік жылжымалы ұғымдардың жиынтығы екендігі жан-жақты талданады. Тарихи романдарда кеңістік пен уақыт байланысының мәні ерекше екені сараланады. Кеңістік пен уақыт қатынасының тарихи туындыларда өзіндік берілу ерекшелігіне терең сараптама жүргізіледі. Туынды сипатының өзі тарихи оқиғаға құрылғаннан кейін мұндағы кеңістік пен уақыттың қатынасы өзінен-өзі реттеліп отырады айтылады. Автордың хронологиясы орныққан тарихи жағдайды суреттеп, бейнелеуде өзіндік модельді ұсынылады. Мәселен, Шыңғысхан тарихнамасында дәуірге кең ауқымды түсіндірме жасалады. Автор өзі межелеген уақыт пен кеңістіктің ауқымынан асып, Шыңғыс хан өмірге келгенге дейінгі кезеңді суреттеп, мәліметтерді саралап, толықтыру үстінде, хикаядағы уақытты ірі оқиғалардың өту кезеңімен сәйкестендіреді. Осы ретте, туындыда кеңістік пен уақыт моделінің барлық түрі тоғыса байланыстырылған. Тарихи роман негізінен ақиқат деректерге, құжаттық, дәйекті материалдарға құрылатындықтан мұндағы кеңістік, уақыт байланысының өзіндік ерекшелігі айтылады. Нақтылық, дәйектілік, автордың көркемдік уақыт пен шынайы уақыт арасын жақындатуы, динамикалы және қозғалыстан тыс оқиғалардың ара жігінің саралануы, өткеннің, қазіргінің және болашақтың қарым-қатынасының орнығуы мақалада орын алған.

Түйін сөздер: кеңістік, уақыт, релятивтік концепция, мекеншақ, ата қоныс.

A. Dalelbekkyzy

Writers Union of Kazakhstan, Kazakhstan, Astana
e-mail: dalakma@mail.ru

Integration of time and space in historical prose

The article comprehensively analyzes that time and space are a set of mobile concepts. In historical novels, the essence of the connection between space and time is highlighted. A deep analysis of the specifics of the originality of the relationship of space and time in historical works has been carried out. Since the very nature of the work is formed into a historical event, the relationship between space and time is self-organized here. In describing and depicting the historical situation in the established chronology, the author proposes a peculiar model. For example, in the historiography of Genghis Khan, a broad commentary on the era is given. The author goes beyond the time and space outlined by him, describes the period before the birth of Genghis Khan, analyzes and completes the details, comparing the time in the story with the period of major events. At the same time, all types of models of space and time are intertwined in the work. Since the historical novel is built mainly on truthful data, documentary, consistent materials, the originality of the spatial, temporal connection is emphasized here. The article seeks concreteness, consistency, convergence of the author between artistic time and real time, differentiation of dynamic events, establishment of relations of the past, present and future.

Key words: space, time, relativistic concept, habitat, parent settlement.

А. Далелбекқызы

Союз Писателей Казахстана, Казахстан, г. Астана
e-mail: dalakma@mail.ru

Интеграция времени и пространства в исторической прозе

В статье всесторонне анализируется, что время и пространство – это совокупность под-вижных понятий. В исторических романах выделяется сущность связи пространства и времени. Проведен глубокий анализ специфики своеобразия отношения пространства и времени в исторических произведениях. Так как сам характер произведения сформирован в историческое событие, соотношение пространства и времени здесь самоорганизуется. В описании и изображении исторической ситуации в установленной хронологии автором предлагается своеобразная модель. Например, в историографии Чингисхана дается широкий комментарий к эпохе. Автор

выходит за рамки намеченного им времени и пространства, описывает период до рождения Чингисхана, анализирует и дополняет детали, сопоставляя время в рассказе с периодом прохождения крупных событий. При этом в произведении переплетаются все виды моделей пространства и времени. Поскольку исторический роман строится главным образом на правдивых данных, документальных, последовательных материалах, здесь подчеркивается своеобразие пространственной, временной связи. В статье говорится конкретность, последовательность, сближение автора между художественным временем и реальным временем, дифференциация динамических событий, установление отношений прошлого, настоящего и будущего.

Ключевые слова: пространство, время, релятивистская концепция, среда обитания, родительское поселение.

Кіріспе

Тіршіліктің негізін кеңістік, уақыт, қозғалыстар жүйесі құрайды. Кеңістік пен уақыт категориясына ғалымдардың берген анықтамасы әр тарапты. Бұл ұғымдарды кейде объективті, кейде субъективті деп қарастырды. Осы түсініктердің әр тараптылығы адам баласының әлемді қай тұрғыдан қабылдауына тікелей қатысты. Философия тарихында кеңістік пен уақыттың болмысқа қатынасы туралы екі ұдай көзқарас орныққан. Оның біріншісінде кеңістік пен уақыт жеке-дара құрылым ретінде субстанциялы концепция деп аталды. Екінші тұжырым кеңістік пен уақытты дербес ұғым деп емес, өзара әрекеттес материалдық нысан, қарым-қатынастар жүйесі деп танып, релятивтік концепцияны ұстанды. Бұл ұстаным бойынша кеңістік пен уақыт материалдық нысандар мен жағдайын үйлестіретін жалпы формалар деп қабылданды. Бұл екі концепцияның тұжырымдарының құндылығы тепе-тең. Қандай жағдайда болсын уақыт пен кеңістік ұғымы жылжымалы, бір-бірімен қарым-қатынасты ұғымдардың жиынтығы. Ендеше, уақытқа тәуелді өнер түрінде кеңістік пен уақыт байланысының мәні ерекше. Бұл ұғымдардың мәнін алғаш рет өнерде дәйектеген Г.Лессинг. Ал, бұл тұжырым кейіннен кеңістік-уақыт ұғымдары өнерде тек мәнді ғана емес, оның болмысын айқындайтын негізгі компонент екендігі дәйектеле түсті. «... Уақыт пен кеңістікте өмір шындығы еркін және көркемдік құралдар арқылы игеріледі» (Әбдіқұлова, 11).

Романда әртүрлі сюжеттік желіде кездесіп отыратын уақытты анықтау өте күрделі процесс. Профессор Қ.Алпысбаев эпикалық шығармалардағы уақыттың екі түрін атап көрсетеді «... алғашқысы тарихтың аса мәнді деген тым қысқа бір кезеңін шығармаға, атап айтқанда роман желісіне айналдыру. Ол уақыт жағынан тым қысқа, алайда тарихтың ағысын өзгертуде аса маңызды рөл атқарады... Екінші түрде

тарихи уақыт аса кең арнада алынады, оның ауқымына ондаған жылдар, сандаған ғасырлар сыйғызылып, халық тарихының әртүрлі кезеңдері көрініс табады» (Алпысбаев, 123). Кеңістік пен уақыт бейнесі әдебиетте ең мәнді қасиетке ие. Әрбір көркем туындының өз болмысына сай кеңістігі мен уақыт сипаты болады. Сонымен бірге, көркем уақыт пен кеңістік дамуының жалпы заңдылықтары да бар. Мәселен, әрбір көркем туындының сюжеті мен идеясы оның құрылым жүйесін қалыптастырады. Мұны реттеп, жүйелейтін автор. Кеңістік пен уақыт қатынасының тарихи туындыларда өзіндік берілу ерекшелігі болатыны сөзсіз. Туынды сипатының өзі тарихи оқиғаға құрылғаннан кейін мұндағы кеңістік пен уақыттың қатынасы өзінен-өзі реттеліп отырады. Солай бола тұрса да автордың хронологиясы орныққан тарихи жағдайды суреттеп, бейнелеуде өзіндік «модельді» ұсынуға хақысы бар. Тарихтың өзі уақыт пен кеңістік қатынасын қалай орналастыруды аңдатып отырады. Тек бұл тұста автордың шығармашылық даралығы басымдық танытады. Әдебиеттануда «хронотоп» ұғымын орнықтырып, іргелі зерттеу проблемасын айқындап берген ғалым – М.Бахтин. Хроноптоптың қабылдануы да түрліше. Бұл ұғым әмбебап мағынасында кеңістік-уақыт қатынасының тұрақталған қалпы.

Зерттеу материалы және әдістері

Мекеншақтың (хронотоп) көркем туындының бірінен екіншісіне жылжып отыратын тұрақты белгісінен басқа, тұтас мәдениеттің негізін құрайтын кеңістік пен уақыттың жалпы моделі бар. Бұл тұрақталған тарихи модель, ешқайда жоғалып кетпей, бір-бірімен алмасып, жалғасып отырады. Ол адам баласын ойландырып, жаңа көркем мәтіндер тудырады. Әр ел мәдениетінде бұл модельдердің көптеген түрлері ұшырасады. Бірақ олардың негізі бірнешеу. Ең алдымен нөлдік деңгейдегі уақыт пен кеңістік моделін

атауға болады. Олар қозғалмайтын, мәңгілік модель деп те аталады. Бұл нөлдік деңгейде кеңістік пен уақыт өзінің мәнін жоғалтады. Мұнда өтетін уақыт та, кеңістік те бірдей, өзгеріссіз. Онда кеңістік ұзақтығы, алшақтығы, уақыт жылжуы жоқ. Тарихи тұрғыда бұл модель архаикалық, көне. Бұл модель, «жұмақ», «тамұқ», «жиделі байсын», «көк», «жер» деген ұғымдарды біріктіреді. Негізінде бұл адам танымының ұлттық сипатын көрсетеді.

Екінші модель тізбекті (шеңберлі). Бұл аса күшті кеңістік-уақыт моделі, бұл тәуліктің, жыл маусымының алмасуы. Ол өзінің қозғалыс жүйесіндегі бастапқы шеңберіне қайтып келіп отырады. Сондықтан да мұндағы кеңістік-уақыт ұғымдары шартты. Әсіресе, бұл шарттылық уақытқа байланысты. Кейіпкер қайда барса да бастапқы жерге қайтып келеді, онда ешнәрсе өзгермеген. Мұны зерттеуші М.Бахтин авантюралық уақыт деп атаған. Тізбекті уақыт та ертеден қалыптасқан. Үшіншісі негізінен, реализм мәдениетімен байланысты түзу сызықты модель. Мұның ерекшелігі кеңістік бар жағынан шексіз ашық та, уақыт өткеннен болашаққа қарай бағытталады. Бұл модель көптеген көркем туындыларда басым мәнге ие. Мұның себебі бұл модель кеңістік пен уақыт аясында өткен әрбір оқиғаны бірегей, қайталанбас сипатында танытады. Себебі ол бір-ақ рет болады да, адам үнемі өзгерісте танылады. Бұл модель психологизмді жаңаша мәнде ашты. Одан басқа түзу сызықты модель тарихилық ұстаныммен байланысты, мұның себебі адам өз дәуірінің жемісі. Human temporality, this mode of narration suggests, consists of blocks of language that register what is out there from different temporal and spatial points (Miller, 93). Яғни «адам барлық уақытта бірдей» деген абстрактілі түсінік болмайды. Қазіргі эстетикалық сана тағы бір модельдің ерекшелігін айқындап отыр. Бұл қатарласа, егіздесе жүретін уақыт пен кеңістік. Адам танымында екі дүние елесінің жарыса өмір сүретіні ақиқат. Осыған қарағанда тіршілік туралы ұғымның арнасы терең. Адам санасы үнемі осы дүние мен өзге дүниенің аралығында ғұмыр кешеді. Адамда осы модельдердің барлығы бірлесе, өзара ықпалдаса көрінеді. Сөйтіп, ерекше үндестік жасайды. Суреткер өзінің көркем шығармасында тарихи түзу тізбекті оқиғаларды суреттеп отырып, сол тарихтық дерекке бағына бермейтін, уақыт пен кеңістіктен тыс көркемдікті үстеуі мүмкін. Осы көпқырлы кеңістік пен уақыт байланысы көркем туындыда көпсалалы сюжетті қалыптастырады.

Since there are only two fundamental categories, time and space, there are accordingly three basic paradigms for their relation a first in which space circumscribes and governs temporal process, a second in which the two categories are coordinate equals, and a third in which temporal thresholds alter the contours and thus meaning, of spatial extension (Langston, 51).

Өнердің басқа түріне қарағанда көркем туынды кеңістік пен уақытты еркін пайдалана алады. Автор шығармасын ең мәнді, өзінің шығармашылық әлеуетіне, мақсатына сай келетін тұрғыда таңдай алады. Көркем шығарма арқауына үнемі алынып, кемелденіп отыратын бейнелер болады. Солардың бірі – Шыңғыс хан бейнесі. Алғашқы тарауда бастап талдағанымыздай, қаламгер М.Мағауиннің «Шыңғыс хан және оның заманы» деректі тарихи хикаясы жоғарыда аталған кеңістік пен уақыт түрлерін мейлінше еркін пайдалана алған. Мұны автор айқындама сөзінде дәйектеп кетеді: «Шыңғыс хан турасында бұрынғы-соңғы жазылған, әр қилы сипаттағы шығармалардың есебіне жетіп болмайды. Бәрінің тиянақ-тұғыры – сол көне заманнан қалған нақты құжат, деректер болуы заңды. Ал, шын мәнісінде, Шыңғыс хан және ол ғұмыр кешкен заман турасындағы тарихи жәдігер атаулы – саусақпен санауға келмейді. Теріп айтқанда, Ата-мәлік Жувәйни жазған «Жиһангердің тарихы» және Рәшид-әд-Дин құрастырған «Жинақты тауарих». Бұл өзгеше екі еңбек Шыңғыс хан тарихын жан-жақты әрі толық қарастырады, дерегі мол, нақты. Осы қатардағы тағы бір ерекше мұра – тарихи нұсқадан әдеби эпосқа бейім «Қастерлі шежіре». Шыңғыс ханның Сартауыл жорығы турасында шынайы мағлұмат беретін «Жәлел-ад-Диннің ғұмырбаяны», осы кезеңге қатысты біршама, ақпар дерегі бар Ибн әл-Асир мен Жүзжани жазбалары; Түстік Қытай елшісі Чжан Хуң қалдырған «Мән-даның толық сипаттамасы», Чаң Чуннің «Батысқа саяхаты» (Мағауин, 9-10).

Автор Орталық Азиямен, Ежелгі Қытаймен қоса, бүкіл Еуропа тарихына қажетті материалдарға да сүйенеді. Сөйтіп, жазушы өзінің Шыңғыс ханның болмысын барынша ашып, саралаған еңбегін деректі тарихи баян деп атаған. Бұл атау да автордың әлемдік тұлғаның бейнесін ашудағы тарихи ақиқат пен көркем дүниелерді жарыстыра пайдалана алуына мүмкіндік берген. Автор аса бағалы дерекнамаларды негізге ала отырып, бірінші кітапта Шыңғыс ханның өмір сүруіне дейінгі кезеңнен бастап баяндайды.

Тұлғаның өмірге келу қарсаңындағы ұлы дала тарихын, түрік тектес ру-тайпалардың шежіре тізбегін, салт-дәстүрін, рухани болмысын ашып, Шыңғысхан тарихнамасының кең ауқымды түсіндірме кілтін жасайды. Яғни, автор өзі межелеген уақыт пен кеңістіктің ауқымынан асып, Шыңғыс хан өмірге келгенге дейінгі кезеңді суреттейді. Әр тарауда баяндалатын деректердің түп негізі нақтылыққа құрылып, Қытай, Еуропа, дала шежірелерін, даладағы ру мен тайпалардың құрылуын, ішкі салт-дәстүрі мен әдет-жоралғысын, көшпенділердің табиғи болмысын тұтастай саралаған. Екінші кітап Шыңғыс ханның дербес тарихына арналған. Бұл кітап 1155-1218 жылдар арасын қамтиды. Шыңғыс ханның дүниеге келуі, балалық шағы, күресі, билікке келуі, Таңғұт пен Қытайға қарсы жорығы суреттеліп, Орталық-Шығыс Азия аймағындағы маңызды оқиғалар баяндалады. Хикая мазмұнына зер салсақ, әрбір тарау аталымы деректі шығарманың кеңістігі мен уақыт қатынасын айқындап тұр. Мәселен, «Темужін сәби» бөлімінде: «Шыңғыс ханның нақты туған күні мен сағаты ол заманда таңбаға түспеген», – дейді Рәшид-ад-Дин. Хижа есебімен алсақ, осы тұстағы жыл ортасы – рәби-үл-ахир айының екінші аптасы, яғни маусымның 6-13 жаңасына сәйкеседі. Дала рәсімінде адамның тіршілік кешуі – ана құрсағына түскен кезінен басталады. Іштегі тоғыз ай – бір жас есебінде» (Мағауин, 17). Осыдан соң Темужіннің туған жері дәйектеледі. Мұнда да «Жинақты тауарих», «Қастерлі шежіре», «Алтын топшы» мұраларындағы дәйектерді салыстыра топшылап, «Сонымен, біз Шыңғыс хан Онан өзенінің басы, Бұрқан-Қалдун тауының етегінде туды деп санаймыз», – деп түйеді (Мағауин, 21). Кітаптың бірінші тарауында сәби, өскін Темужіннің ержетуін сонымен қапталдас оқиғалармен байланыстыра дәйектеп отырады. Шыңғыс ханның ат үстіне мініп, қару ұстаған кезеңнен бастап қатысқан жорықтың орны, уақыты тізбектеле баяндалып, осы аралықта тұлғалана бастаған Шыңғыстың бейнесін де айқын бере бастайды. Ендігі Шыңғыс нөкер ерткен, шапқыншылыққа қатысқан, жорықтарда қару сілтеген тұлғаға айналады. Азамат соғысы кезеңінде өзінің батыр ғана емес, қолбасшылық қасиетімен танылған Темужін далайхан сол замандағы ең қуатты ұлы империя – Таңғұтты жеңеді де, Еуразия құрлығында Шыңғыс хан дәуірі басталады.

Автор деректердегі мәліметтерді саралап, түсініктермен, ұстанымдармен толықтыру үстінде, хикаядағы уақытты ірі оқиғалардың өту

кезеңімен сәйкестендіреді. Осы ретте, туындыда жоғарыда аталған кеңістік пен уақыт моделінің барлық түрі тоғыса байланыстырылған. Автор Шыңғыс хан мен оның заманын баяндау үстінде нақты деректерді пайдалану арқылы, ілгерінді-кейінді зерттеулердегі пайымдарды өз көзқарасымен тұжырып отырған. Олардың ішінде автор кейде алыс тарихқа, ілкі заманалар сорабында қалған шежіре-деректерге барса, кейде бүгінгі тарих пен этнология ғылымындағы жаңаша пікірлерді дәйектейді. Соншама ұланғайыр деректерді хикая мазмұнына қарай жүйелеп, баяндауда кеңістік пен уақыттың тарихи-көркемдік байланысы нақтылана түскен. Тарихи хикаяның үшінші кітабы осы төрт томдықтың орталық ұстыны есепті (автор). «Тынымсыз майдан» – Еуразия халықтары тарихындағы ірі оқиға – Хорезм соғысына арналған. Шеңберлі кеңістік ішіндегі оқиғаны баяндаған туынды Ұлы Хорезмге қатысты қым-қиғаш кезеңнің басты оқиғаларын суреттеу арқылы мемлекеттің құрылып, дәуірлеген кезіндегі соғыс-жорықтардың тізбекті бейнесін береді. Осыған сәйкес әр тараудың атауы да жорық, соғыс қимылдарын көрсететін динамикалы атауларға құрылған: «Шапқын», «Апат алдында», «Аттаным», «Топалан», «Ойран», «Қыпшақ-татар һәм орыс майданы», «Сыпыра соғыс». Әр бөлім мен тарауларда Ұлы Хорезмнің тарихын жалпы тарих пен жеке тарихи тұлғалардың, әулеттің деректі баянымен ұластыра береді. Осы тізбекті баяндау үстінде автор уақыт жағынан не ілгері шығып, не шегініс жасап отырады.

Нәтижелер мен талқылау

Көркемдік кеңістік пен уақыт – бұл көркем туындыдағы әрекеттің ретті қозғалысы, тәртібі. Әрбір қаламгердің өзіне жақын мезгілдік және мекендік ұғымдары болады. Туынды неғұрлым ірі, ауқымды болған сайын оның кеңістік-уақыт қатынасы соншалықты түрленіп отырады. Әрине, бұл шығарманың жанрлық ерекшелігінен де туындайды. Тарихи роман негізінен ақиқат деректерге, құжаттық, дәйекті материалдарға құрылатындықтан мұндағы кеңістік, уақыт байланысының өзіндік ерекшелігі бар. Солардың бірқатарын атай кетейік: а) нақтылық, тікелей дәйектілік; ә) автордың көркемдік уақыт пен шынайы уақыт арасын жақындатуға деген ұмтылысы; б) динамикалы және қозғалыстан тыс оқиғалардың ара жігін саралауы; в) өткеннің, қазіргінің және болашақтың қарым-қатынасын

орнықтыру. Егер көркемдік уақыт бейнесі өмірбаяндық, тарихи, ғарыштық, күнтізбелік, тәуліктік тұрғыда жіктелетінін назарға алсақ, тарихи шығарма кеңістігі осы жүйенің бәрін қамтиды. Тарих тізбегіндегі оқиғаларды бейнелеуде объективті суреттеумен қатар, дербес қабылдау, түсінік пен эмоционалды күйдің де қатысы болады. Өткен тарихтың сорабы, тарихи жағдай адамға мейілінше ұзақ болып көрінеді. Ал, сол тарихқа бүгінгі күн тұрғысынан баға беру үшін аз ғана уақыт жұмсалады. Бұған сол тарихқа адам баласының оң немесе теріс сипатта беретін бағасының да қатысы бар. Осылайша, суреткердің көркемдік ойлауы оқиғаның хронологиялық ретіне, оның шынайы уақыт шегінде жүйелі немесе қайшылықты бейнеленуіне ықпал етеді. Егер шығарма орталығына қандай да бір дербес тұлға алынса, оның болмысы әртүрлі уақыт өлшемімен, сана қабылдауымен беріледі. Осы ерекшелікті «Шыңғыс хан» тарихи шығармасына қатысты негіздеуге әбден болады.

Автор өзінің нысан еткен тақырыбына қаншалықты дайындықпен, шығармашылық деңгеймен келгенін, мақсатын, көзқарасын әр кітап сайын оқырманға ескертіп отырады. Өзі дәйектегеніндей қаламгердің мақсаты – тек Шыңғыс хан тарихын жазу емес. Тарихтың өзі тудырған, кемелдендірген бір тұлғаның болмысы арқылы тұтас елдің, ұлттың тарихын, Дала ұрпағының тарихын қалыптау. Тетралогианың төртінші кітабы тарихи шежіре тізбек ретімен Шыңғыс хан өмірінің соңғы кезеңін, алып империяның қырық жылдық шежіресін таратады. Кітаптың басы «Данагөй қарт» тарауымен басталады. Діни-философиялық Дао ілімінің негізін салушы Лао-цзының сексен бір ғақлия сөзден тұратын «Дао дэ Цзин» – «Ақ Жол һәм Игілік кітабы» туралы баяндай келе, дао қайраткерлерінің әлемнің құпиясын танып-білудегі ізденісі Ежелгі Қытайдың ғылымы мен мәдениетіне жол ашқанын баяндайды. Осы ілімнің бағытын әрі қарай жалғастырған ойшыл қарт Чаң чун болады. Дао ілімінің негізгі қағидаттарына, әлемнің бірлігін негіздейтін, оның мәңгілік қуатын дәріптейтін іліміне бас ұрған ұлы қаған данышпан қартқа шақырту жолдайды. Қытай ғұламасына Лю Чшун-лу деген ұлығын жібереді. Тәуекел деп жолға шығуға қамданған ұстазды көпшілік қауым, ізбасар шәкірттері Пекин қақпасына дейін шығарып салады. Сонда: «Ұстаз! Сен он мың лиден де астам (яғни өте ұзақ; 1 ли – 516 м. шамасында, – М.М.) киыр шалғайға аттанып барасың. Енді қанша уақыттан

соң дәргейіңе тағызым жасай аламыз?», – деп сұрасады. «Ожданға берік, сенімдерің нық болса, ондай күн де туады», – депті Чаң Чунь. «Қашан, қашан туады ол күн?», – деп шәкірттері қайталап сұрайды. Ұстаз айтты дейді: «Біздің саяхат, һәм оның межелі мерзімі – адамның еркінде емес. Және бұл сапар тым шалғай елдерге бағытталған, ол тарапта қалай, қанша жүреріміз белгісіз...». Сонда шәкірттері: «Сен білмесең кім біледі, бізге анығын айтып кет», – деп жалбарынады. Енді Ұстаздың амалы қалмай: «Үш жылдан кейін оралам», – деп екі мәрте қайталапты (Мағауин, 22-23). Данагөй қарт Чаң Чунь қаншама ұзақ сапардан соң ұлы қағанның алдына жетіпті. Қаған: «Киелі кісі! Соншама алыстан жеттің. Маған мәңгілік ғұмыр кешудің қандай дәремең әкелдің?», – деп сұрайды. Сонда Ұстаз: «Өмірді сақтаудың, ұзартудың әр қилы амалы бар, бірақ ажалсыз өмір беретін дәру жоқ», – дейді (Мағауин, 47).

Шыңғыс хан көктің адамы аталған данышпан қартқа жолдаған сауалдарына нақты жауап алады. Тіпті межелі үш жылы тақаған кезде кетуге рұқсат сұраған ұстазды аңға шығар алдында кідіртеді. Аңға шыққан кезде қағанның аты сүрініп, Шыңғыс хан ерден ауып түседі. Алдында долы қабан. Алайда, ол қарсы ұмтылудың орнына аяғы тұсалғандай орнынан қозғалмайды. Осы оқиғаны естіп, ханның алдына жедел жеткен ұстаз: «Көктің ырық бойынша әрбір адам өзінің өмірін сақтауы керек. Аттан құлау – Көктің ескертуі; қабанның шабуылдан бөгіліп қалуы – Көктің қамқорлығы», – дейді (Мағауин, 64). Осы сөзге ұйыған хан ұстаздың ғақыл кеңестерін мүлтісіз орындауға серт етеді. Осы тараулар жалпы билік иесіне тән ортақ ғұрыптан хабар береді.

Қаншама үстемдіктің биігіне шықса да адам баласының табиғатындағы пенделік түйсік, жаратқанның алдындағы әлсіздікті мойындауы – тарихи тұлғаларға да тән. Қазақ тарихында ғұмыр кешкен әмірші, хандардың көбі әлдебір түйсікпен өздерінің әлсіз тұстарын сезіп, біліп отырған. Сол кезде осы күмәнға араша түсетін ақылгөй, абыздарды қасына алдырған. Солардың кеңесіне құлақ салып, айтқандарын орындауға мәжбүр болған. Автор хикая кеңістігінің бірнеше тарауын дао ілімінің білімпаз ақылманы Чаң Чунға арнай отырып, осы ежелгі ғұрыптың мәнін тереңдете түседі. Ар жағында философиялық толғам, кісілік, адамдық парыз, көк пен жер құдіретінің алдына илігу секілді қасиеттерді негіздей түсу жатыр. Ұстаздың ұзақ жол жүріп,

қағанның алдына жетуінде де үлкен мән жатыр. Хан билігінің ар жағында қалың көпшіліктің тағдыры тұр. Биліктің даңқы қағанның санасын жаулап алған кезде, не жақсы, не жаманның парқын айыруға да мүмкіндік бере бермесі анық. Сондықтан да қағанға ақыл-кеңес айтып, арғы болашағына сәуегейлік жасау арқылы тіршіліктің бағасын, адам өмірінің құнын ұқтыру амалы да жатыр. Бұны автор «Соңғы шеру» деп атаған тарауы арқылы да аңдатқан. Яғни билік шексіз емес. Бұрынғы үзбей өткен соғыс пен майдан көрінісінің орнына «Тыныс пен таным», «Оралу», «Бетбұрыс», «Бой жазу», «Дағдарыс», «Сапар ұштығы», «Тығырық», «Жаңғырық», «Отансыз әскер», «Тыным», «Себеп пен салдар», «Өсиет», «Жанышта», «Соңғы кеңес», «Пенде», «Тұлға», «Мирас» тараулары орын алған.

Тарихи романда әртүрлі формада кездесетін уақытты ғасырмен, сағатпен нақты өлшеуге келмейді. Сондықтан көркем туындыдағы оқиғаны осы жылы, мына сағатта болды деп айта алмаймыз. Бұл жөнінде әдебиетші Е.Тілешов уақыттың шарттылығы жөнінде сөз қозғай келіп «Уақытты белгілі бір жылдар, ғасырлар немесе тарихи оқиғалар мен өзгерістер аясына сыйғызудың да қажеті шамалы. Мұндағы уақыт тарихи немесе күнтізбелік уақыт емес, ақын өзінің суреткерлік мұратын бейнелеу үшін таңдаған көркемдік уақыт» дейді (Тілешов, 230). Жазушылар тарихи романдағы жылдарды, ғасырларды тарихи фактілерге, архив материалдарына сүйене отырып уақытпен сабақтастырады. Мәселен, Ж.Ахмадидің «Есенгелді би» романында «Мың жеті жүз жиырма алтыншы – қой жылының көктемі» (Ахмади, 4), «Сыбан Рабдан қолы 1710 жылғы бір жолғы жорығының өзінде Аягөз, Іле аңғарынан тартып Шудың бойын шулатып, Талас өңірін талқандап, қазақ даласының осынша өңірін көктей өтіп барып Ташкентке шабуылдаған» (Ахмади, 5), «Қазақ елі 1723 жылы Ақтабан шұбырындыға ұшырады» (Ахмади, 12), «Сол 1726 жылдан бірнеше жылға дейінгі аралықты қалмақтар орта жүздің және кіші жүздің бірталай жерінен ығыстырылды» (Ахмади, 13), «1730 жылы Балқаштың түстік бетінде жоңғарларға қарсы жойқын ұрыс жүргізілді» (Ахмади, 13), «Әбілқайыр 1730 жылы Сейітқұл бастаған «сен тұр, мен атайын» пысықтардан құралған өкілдер тобын Ресей әкімшілігіне елшілікке жіберіп үлгерді» (Ахмади, 14), «... Абылайды босатып алу жөніндегі әйгілі «Қалмақкүрес келісімі» 1743 жылғы жаз басында Іле аймағының Тәңіртау алқабындағы

көк жайлауда ойраттың соңғы хандарының бірі Ғалдан Церен ордасында осылай өтіп шықты» (Ахмади, 65) деп болған оқиғаның айы, күні, жылы нақты көрсетілген. Роман туралы пікір білдірген ғалым Ш.Елеуенов «Роман жанрының цифр атаулыға жаны қас екені белгілі. Ілеуде бір оқиғаның болған уақыты көрсетілген цифрдың өзі жазуша келтіріледі. Ал, Жанат романы цифрды өгейсінбейді. Қайта эстетикалық жағынан әрлене түседі. Шығармада келтірілген нарық көрсеткіштері бейнебір әндетіп тұрғандай әсер етеді. Цифр роман сөзін сәл өзгертіпкіреп айтқанда, қазақ-қытай байланыстарының күміс дәуірінің қыр-сырын ашады. Өзінше бір сұлулықтың күміс сыңғыр шолпысын тағады», – дейді (Қазақ романы: өткені мен бүгіні, 488). Осындай мысалдарды кітаптың кез келген бөлімінен кездестіруге болады. Жазушы тарихи фактілерді өзгеріссіз, өз қалпында пайдаланған. «Абылай хан» энциклопедиясында «1743 жылы Абылай қалмақ тұтқынынан босап, еліне қайтып келеді» (Абылай хан, 569), «Сейітқұл Құдайқұлов 1730 жылдың 28 тамызында Құтлымбет Қоштаев екеуі Әбілқайыр ханның Ресей патшасына жазған хатын Мәскеу арқылы Петербургке апарған» (Абылай хан, 453), деген деректер жазушының берген мәліметтерін растай түседі. Ал 1723 жылы Ақтабан шұбырынды қасіреті болғаны тарихтан белгілі. Қаламгердің тарихи даталарды дәл берудегі мақсаты, біріншіден, оқырманына нақты тарихи оқиғаның өткен жылынан хабардар ету болса, екіншіден, шығарманың тарихилығын арттыра түсу. И.М.Савельева, А.В.Полетаевтың «История и время» деген еңбегінде «... важность событий далекой истории определяется исключительно по документальным источникам, а если источники молчат, то событие отсутствует» деп тарихи туынды үшін тарихи фактілердің маңыздылығын қадап айтады.

«Есенгелді би» романында уақыт категориясы жазушы көзқарастарымен тығыз байланысты. Уақытты белгілі бір оқиға төңірегінде қамту қаламгердің өз еркінде. Аталған романда мұны оңай байқауға болады. Қаламгер тарихи оқиғаларды әр кезең уақытына сәйкестендіріп суреттейді. Жазушы адам тағдырын философиялық күрделі категориялар уақыт пен кеңістік аясында көрсетуге талпынады.

Ғылыми әдебиетте уақыттың бірнеше түрі бар екені белгілі. «Олар: физикалық уақыт, концептуалды уақыт, перцептуалды уақыт (бір ағымдағы уақыт, қайталанбалы уақыт, оқи-

ғалық уақыт)» (Жарылғапов, 95). Осы уақыт түрлерінің бәрін біз зерттеп отырған романдардан кездестіруге болады. «Accordingly, tenseless and tensed series should not be ascribed to objects themselves, nor to time in itself but rather to our experience, namely to our inner appearances that, consequently, take place in present, past and –maybe- future» (Acosta, 31).

Уақыт категориясы жазушының стильдік ерекшелігіне қарай түрлі аспектіде көрінуі мүмкін. Ол бірде тарихи тұлғалардың күнделікті тірлігінің, соғыс көріністерінің шындығы ретінде көрінсе, енді бірде қаламгер бүкіл елдің өміріне өзгеріс әкелген тарихи оқиғаларды тұтас қамтуға тырысады. Аталған шығармалардың барлығында да – уақыт негізгі фактор. Себебі, тарихи оқиғалар – халықтың ұлт болып қалыптасуына ықпал етеді. Уақыттан тыс, шындықтан алшақ кез-келген әрекет жазушы идеясын жасандылыққа ұшыратады. Ал, тарихи романдардың негізгі мақсаты тарихи шындықты бұрмаламай бейнелеу екені бәрімізге аян.

Ж.Ахмади «Есенгелді би» романында сай-сала, жайлауларға түсініктеме беріп отырады. Мәселен, «Текежаңғақ» сайы туралы айта келіп, ол туралы «Текежаңғақ – деп екі-үшты мағынада ат қойылған мекен сай-саласының барлығы жаңғақ ағашына толған, өзі Шыршық суының үлкен дарияға айналған тұсында күнбатыс беттегі биік тепсең еді» (Ахмади, 148) дейді де, «Жолаушылардың қоналқыға таңдағаны сол тепсеңге жетпей, су жағасына таяу тағы бір ой жайлау – Жаужүрек болатын. Осы өңірден Жоңғарға қарсы соғыста қатар шыққан қырғыздың екі батыры Жаужүрек пен Бәдек батырдың қоныстанған жерін жергілікті жұрт солардың есімімен айтатұғын» (Ахмади, 148) деп ойын аяқтайды.

Романда «Жүрекбау» деген сайдың аты да кездеседі. «Жүрекше жотаны тұтас қаптап орман-бау өскен соң «Жүрекбау» аталса керек, екі жағы тік түскен, тар сайдың түбін онан сайын тереңдете түсіп, қазылып аққан жіңішке өзенше жағалауында қызыл топырақты жарлауыттар бар» (Ахмади, 152). Жазушы романында пайдаланған жер-су атауларының мағынасына, географиялық орнына ерекше мән береді. Сонымен бірге, Жамбылтау, Қараңғытоғай сияқты жер атауларының географиялық орнына тоқталады.

«Есенгелді би» романында кездесетін Таскескен, Сағабүйен, Көкқия, Қызылағаш, Егінсу (Ахмади, 69), Шыршық өзені (Ахмади, 140), Қараңғытоғай (Ахмади, 141), Текежаңғақ (Ахмади, 148), Қызылсу-Жамбай жайлауы (Ахмади,

141), Әулиеата (Ахмади, 150), Жүрекбау сайы (Ахмади, 152), Ғазалкент (Ахмади, 153), жер-су атаулары қазақ тілінің көне сөздерінен қойылғандықтан мағынасы баршаға түсінікті. Бұл атаулардың бәрін қазақ елінің тұрмысы, шаруашылығына байланысты халықтың өзі қойған. Осылай жазушы халықтың өзі қойған кеңістік ауқымына барынша бойлап, шындық шеңберінен шығуға тырысады.

Шығармадағы оқиғалар Сарысу, Қаратау, Талас, Шу, Алтай, Тарбағатай (Барқытбел), Бақанас, Жетісу, Қалба, Сыр бойы, Қордай аймағында өтеді. Қаламгер шығармасында кеңістікті өз ұғымына, ойлау жүйесіне, танымына сай қолданған. Алайда әртүрлі көркемдік амал-тәсілдерді қолданған жазушы бір кезең, бір дәуір ортақ жүйеге жұмылдырған. Яғни, жазушы қазақ хандығы дәуірін, қазақ батырларының ерлік істерін, қазақ жерін жаудан азат ету, ел егемендігі, тәуелсіздік үшін күрес тақырыбын сөз өткен.

«Есенгелді би» туындысында қазақ елінің территориясының байтақ, кең екендігін, бір жерден екінші жерге жету үшін айлап жүру керектігін мына сөйлемінен көруге болады «... Сыр өңірінен, Қаратаудан, Талас, Шудан, тіпті сонау Жетісудың бергі шеті Ұзынағаш, Дегерес, Қордай аймағындағы Шапырашты-Екей елдерінен жарты айлап жүріп жеткен әр ата, әр рудың өкілдері...» (Ахмади, 4). Бөгенбай бастаған қазақ елшілері Қытай еліне жазда шығып, күзде әрең жетеді. Қаламгер «Жаз аяқталып қалғанда жолға шығып, ... қазақ елшілері Шиян лұң патшаның құзырына 1757 жылдың күзінде келіп жетті» (Ахмади, 265) дейді, қазақтың жерінің байтақ екенін, бір шетіне бару үшін үш айға жуық жол жүру керектігін Қытай билеушісінің ойы арқылы сәтті бейнелейді «Қазақ хандығының шығысы Жайсаң өңірінен Ертісті өрлеп, Қалқа мұңғұлының Ластай деген жері арқылы үш айға жақын жол жүріп, Бежінге жеткен елшілердің еңбегі аз емес екендігін Шиян Лұң да білмей, бағаламай отырған жоқ». Бұл жерден ұлы патшаның қазақ жеріне қызыға да, қызғана да қарап отырғанын байқауға болады. Елдегі шайқастардың жиі болуының басты себебі қазақтың кең территорияда мекен етуі еді. Сұқтанған ел билеушілері бейбіт халықты аяусыз соққыға жығып отырған.

Нәтижелер мен талқылау

Тарихи романдағы кеңістік өте күрделі мәселелерді бірі. Зерттеу жүргізіп отырған «Темір-

лан» романында көне жер атаулары көп кездеседі. Белгілі бір тарихи оқиға нақты кеңістік атаулармен байланысты болатыны анық. Кейбір географиялық атаулар тарихи құжаттардан алынған. Әмір Темірдің жаулап алған елдері тарихи деректермен сәйкес келеді. Басқа елдермен орнатылған бейбіт келісімдер де нақты деректерге жақын. Жаулауға бағытталған жер-су атаулары да географиялық сөздіктерден алынғанын байқадық. Жазушы жер-су атауларын көне атауларымен берген. Ел арасындағы шекаралық сызықтарды айқын көрсетпейді. Романдағы географиялық атауларға түсініктеме беріп отыруға тырысады: «—Бұл Құланбасы жазығы, тақсыр. Мына биік құлан асуы болғанда, онымен нелер заман сырлас та мұндас жазықты ел бағы бір заманнан солай атапты» (Тұрысов, 115).

Шығармада жер-су атаулары оқырманды қызықтыра түседі. Сол дәуірдің тарихын көрсететін кеңістік мен уақыт бірлігі шебер сабақтастырылып, сюжеттік оқиғаға қарай өзгеріп отырады. «Сұлтания жерін басып, Исфahan арқылы Хорасанға, одан әрі Жейхүн жағалауына жеткізетін төте әрі тиімді жол сапарын ойлады» (Тұрысов, 64) бұл жердегі Жейхүн қазіргі таңдағы Әмудария, Сейхүн бүгінгі таңдағы Сырдария дәл суреттеліп көрсетілген. Романда Хорезм, Иран, Хорасан, Тебриз, Сұлтания қазіргі Оңтүстік Әзірбайжан, Шығыс Түркістан, Қандағар қалалары сипатталады. Бірақ романда бұл кеңістік түрлері шартты түрде алынған десек болады. Себебі Әмір Темірдің жаулаған, өзіне қаратып алған мемлекеттері әлдеқайда көп болған. Шыңғыс хан заманынан жеткен ұланғайыр кеңістік бір роман көлеміне сыймайды. Соған қарамастан Е.Тұрысов жер-су атауларын барынша нақтылықпен, тарихи шындық шеңберінде көрсетуге күш салады. Тұрақты мекені бола тұра жер көлемін кеңейтем деген ой үлкен шайқастарға алып келеді. Түркі даласының әрбір тау-тасы ауқымды суреттеліп, сюжеттік оқиғаға байланысты өзгеріп отырады. Түркия мемлекетінің солтүстік шығысындағы Ерзурум қаласы романда Әмір Темірдің қиялынан кетпейтін Арзурум қаласы болып көрсетілген. Күндіз ойынан, түнде түсінен кетпейтін Арзурум қаласын барша дәйектілікпен ашуға тырысады.

Шығармада Испаджаб, Оксуз, Сұлтанрабат, Маданкент, Қазығұрт, Ташкент, Қараспан, Исфahan қалаларының кеңістік ауқымы соғыс көріністері арқылы көрінсе, Тегеран, Бағдат, Дамаск Тебриз қалалары жиһангез саудагерлер арқылы көркем көрініс тапқан. Шығармада «...

басына тартқан шалма, үстеріне киген айыр етек, ұзын жеңді қара шапан, ала шапандарынан жазбай таныды» (Тұрысов, 76) деп өзге қалалардан келген саудагерлер деталь арқылы нақты суреттелген.

Е.Тұрысовтың тарихи романында отансүйгіштік, ұлт мұраты мен тарих тағылымдары, ел өмірі, даналық пен даралық иірімдері кеңістік пен уақыт өлшемдеріне сәйкес жан-жақты көрініс тапқан. Авторлық идея нақты мақсаттарға бағындырылады. Уақыттық өлшемдер, кеңістік атаулары романда танымның тарихи қалыптасуын нанымды бейнелеп береді.

Шығарма кеңістігіндегі оқиғалар кезектесе дамып, уақыт жағынан баяулай түседі. Бұл да биліктен пенделік өмірге жақындаған ұлы қағанның келбеті ашылып, билік межесінің соңына тақалғанын әйгілейді. Енді 1227 доңыз жылы Таңғұт біржола қирап, тек әр тараптағы соғыс қимылдары ғана қалады. Қаған өзінің сырқат екенін білгеннен кейін билікке қоятын адамын сайлап, жан-жағын түгендей бастайды. Туған ұлдарын шақыртып, әуелгі төрт ұлға тәмсіл қылған ескілікті әңгімесін қайта айтады: «Өлденеше басы бар жылан болады. Күндердің күні, қыс түскен кезде суықтан пана іздейді. Алайда, көп бас біріне бірі кедергі жасап, інге кіре алмай, бәрі де аязға қатып өледі. Ал жалғыз басы бар жылан ғана інге бөгеліссіз кіреді. Келешек заманда менің ұлдарымның әрқайсысы өзінше хан болғысы келіп, қаған болғысы келіп, біріне бірі бағыныш танытпай, әр жаққа тартса, осы мысалдағы басы көп жыланның кебіне түсуі анық. Ендеше, түгелің ынтымақ, бірлікте болындар» (Мағауин, 241).

Шыңғыс ханның ғұмыры күреспен, жорықпен өтті. Қолындағы билігі, бойында қажыр-қайраты болған кезде өмірдің өткіншілігі мен қиындығы туралы ойлануға мұрша болмады. Енді сырқат меңдегенде ең алдымен елдің бірлігін сақтап қалатын сенімді адам іздейді. Әрине, билік қылатын аймақтарды ұлдарына ертерек ұйғарып қойған-ды. Үлкен ұлы Жошыға Дешті Қыпшақ пен Хорезм, Батыста моғұл атының тұяғы жеткен жерге дейін, екінші ұлы Шағатайға Жетісу, Ферғана, Мәуреннахр, Үшінші ұлы Өкештайға Хан Алтай, Ектағ Алтай, Қара Ертіс, Көк Ертістен Тарбағатайға дейін, кенже ұлы Төлеге Түпкі жұрт, ежелгі Татанды тұтасымен береді. Ал, тұтас Ұлыстың билігіне мұрагер деп Өкештайды жариялайды. Мұрагерлікті бөліске салған Шыңғыс хан көп басты жылан туралы тәмсілді қайыра есіне алып, ұлыс пен жер

билігін тындырып, көңілі жайланған соң, соңғы әскери кеңесті шақырады. Ұлы Даланың ендігі бүтіндігі мен тыныштығы үшін терістік Қытай патшалығы жойылуы тиіс. Бұл кеңесте талқы емес, қағанның ең соңғы түпкілікті жарлығы айтылады. Бұрынғы соғыс саясатын өзгерту керек. Тура шабуылдау көп шығын әкеледі. Ендеше шабуылдың бағытын өзгерту керек. Шүрженнің ендігі жиын қонысы астана шаһары тұрған аймақтың түстік-батысынан. Есебі, Түстік Қытайдың келісімін алған жөн. Арада жеті жыл өткенде дана қолбасшының болжамы айнымай келеді. Елдің бірлігі мен ынтымағын ғұмыр бойы көкसेген Шыңғыс ханның сырқатқа кез болуына қатысты жорамалдардың көптігін атап, автор: «дала перзентінің тіршілік жасы одан әрмен жалғасып, бәлкім өзінің туған інісі Белгүтай ноян сияқты жүзге келіп, Наяқ қоян, Жаббар қожа, Сүдүн ноян секілді жүз он, жүз жиырмаға жетіп, ұзақ дәурен кешер еді. Алайда, бүкіл ғұмыры ордалы халқының бастапқы еркіндігін, кейінгі күш-құдіретін, алдағы еңселі, мерейлі тіршілігін негіздеу, бекіту жолына бағышталған Шыңғыс хан тумысында Тәңірі жүктеген бар міндетін атқарып кетуге тиіс-ті. Сәуегей аян арқылы осы жолғы аттаныс – ең соңғы жорығы боларын, ел-жұртымен қайыра көріспесін біле тұра, тізгін тартпады. Өмірлік ұстанымын ақырғы межесіне жеткізді», – деп түйіндейді. Жалпы, тіршілік – жан иесінің өмір сүру формасы. Белгілі бір жанның өмірге келуі мен кетуінің аралығындағы уақыт межесі. Тіршілік иелерінің өмір сүруі сан алуандығымен ерекшеленеді. Олардың ішінде адам баласының тіршілігі саналы әрекетке құрылады. Адам өзінің ғұмырында көптеген жағдаяттарға тәуелді болады. Сол үшін адам өмірі әрекетке, күреске, қарама-қайшылықтарға толы болады. Ол өзінің қоғамдық орта құбылыстарына байланысты жасаған әрекет, күресіне қарай ерекшеленіп отырады.

Тарихи шығармалардағы кеңістік мәселесін зерттегенде көтерілістер өткен тарихи жерлер, жекпе-жек өткен төңіректер зерттеуден тыс қалмайтыны анық. Тарихи романдарда соғыс өнері, соғыс көріністері маңызды рөл атқарады. Соғыс көріністерін өз дәуірімен шынайы суреттеу шығарманың құндылығын арттырады. Соғыстың өзі – өлім, жан беру, қақтығыс, қантөгіс. Елі үшін, жері үшін болған үлкен қақтығыстар жекпе-жек, атыс-шабыс, өмір мен өлім, әділет пен жалғандық үстінде көрінеді. Бұл көріністерді шығармаларда көркемдікпен беру жазушының

жеке шеберлігіне, шығармашылық ерекшелігіне байланысты. Соғыстың аяусыз шындығы батальдық көріністер арқылы айқындалады. Батальдық көрініс дегеніміз – соғыс оқиғалары, Отан қорғау, жер қорғау көріністері бейнеленген көркем картина. «Жаудың жаулық әрекетін жан-жақты көрсету батальдық картинаның еншісінде» (Қазақ тарихи романының көркемдік тіні, 76).

Көркем шығармада автордың мақсаты уақытты дәл, нақты беру болғанымен, өмір шындығын сөз өнерімен бейнелеу кезінде тарихи оқиғаларды көрсету нақты бола бермейді. Тарихи уақыт қаламгер қиялында қорытылып, оқиға мерзімін өз қалауынша жақындатып, кейде жылдамдатып жібереді. Сондықтан тарихи уақыт көркем шығармада дәл көріне бермейді. «Темірлан» романында «Бұл мың да үш жүз сексен үшінші – доңыз жылы, зауза айының 26-сы, бейсенбі күні болған жай еді» (Тұрысов, 28). Қытай күнтізбесі бойынша доңыз жылы екені рас. Автор аса маңызды деген уақыттарды тандап алып, көркем шығарма табиғатын ашу үшін жалпы жағдаймен байланыстыра суреттейді. Қаламгер Е.Тұрысов романда айларды мамыр-зауза, маусым-саратан, тамыз-сүмбіле, қазан-ақырап, жыл атауларын 1374 барыс, 1383 доңыз, 1362 барыс, 1370 ит, 1387 қоян, 1388 ұлу жылы деп көне атауларымен берген.

Басты кейіпкер Әмір Темірдің дүниеге келуі көркем баяндалады. Ұлы билеушінің тағдырына қатысты көптеген болжамдар бар екені рас. Әмірді туғанынан «қанқор, жауыз боп тумаса керек» (Тұрысов, 35) деп даңқы шыққан қолбасшыны өсе келе, уақыт өте келе қатыгез болып кеткенін айтады. Бөрінің бөлтірігінің өзі туғанда бейкүнә болып туылатынына мысал келтіреді. «Темір де осынау жарық дүниеге көз ашқан, оны өмірге әкелген, құдіреттің 1336-шы тышқан жылының көктемінде, Туар анасы Тәкине-бикеден қанқор қарақшы болып туған жоқ» (Тұрысов, 35) деп тарихи дәуірге субъективті көзқарас тұрғысынан келеді. Жазушы бұл жерде оқиғаның болған уақытын, жылын, айын нақты беруге күш салған.

Әдебиеттерге шолу

Тарихи проза, тарихилық, тарихи тұлға мен прозадағы ұлттық ерекшелік проблемасы әлем әдебиеттануында кең түрде үздіксіз зерттеліп келе жатқан тақырып. Көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік мәселесі жөнінде ой толғаған Еуропа және орыс ғалымдары – Л.Н.Гумилев,

С.Кьеркегор, А.Тойнби, С.Хантингтон, Э.Мунье, Р.П.Уоррен, А.А.Залевская, М. Риффартер, А.Б. Лорд, Р. Барт, М.Бюттор, А.Н. Веселовский, А.А. Потебня, В.В. Жирмунский, В.В. Виноградов, М.М. Бахтин, Л.С. Выготский. Ал, отандық ғалымдардан А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Р.Бердібай, Қ.Салғараұлы, Ш. Елеуқенов, Б. Майтанов, Қ.Әбдезұлы, А. Исмақова, Р.Зәйкенова, М. Оразбек өз ғылыми еңбектерінде тарихи проза, тұлға, автор мен көркем шығарма табиғаты, кеңістік пен уақыт мәселесін теориялық тұрғыда талдап, жүйелеген.

Сонымен қатар, қазақтың ұлттық ұғымдары туған жер, атамекен, шаңырақ белгілі бір дәрежеде уақыт пен кеңістік қатынасына тиесілі. Егер көшпелі қазақ тіршілігі әр маусым сайын қоныс аударып отырса, ол да уақыт пен кеңістіктің жылжуына дәлел. Яғни, қазақ үшін сол мекендер байырғы ата-баба қонысы деп саналса да, мезгіл сайын одан жылжып, ауыстырып отырған. Сол сияқты шаңырақ, қара шаңырақ деген ұғымдар да орныққан, түпкілікті мәнді аңғартса, ол да ұрпағына, сол әулеттің кенжесіне ауысып отырған. Осы уақыт-кеңістік қатынасының көркемдік тұрпаты қазақ әдебиетінде өткен дәуірдің 60-70 жылдардағы прозасында көбірек көрініс береді. Мәселен, қаламгерлер Ә.Кекілбаев, Ш.Мұртаза, О.Бөкей, Д.Исабеков, С.Мұратбеков, Т.Әбдік, Т.Нұрмағамбетов шығармаларындағы дала мен қала тұрмысын суреттеудегі уақыт-кеңістік ұғымдарын қолдану ерекшелігі көңіл аудартады. Мұнда дала кеңістігі, ауыл, үй, қыс, жаз, күз, көктем мезгілдері, қала өмірі суреттеледі. Олардың әрқайсысында адамның өмірі, тағдыры, мұңы, қуанышы, өткен өмірі, бүгінгі күйі мол көркемдік қабаттар арқылы ашылады.

Көркем әдебиетте соңғы кездері автордың шығармашылық эмоциялық күйі өзгешеліктермен берілуде. Осы ретте көркем шығармаларда эмоция ұғымының өзіндік орны бар. Қазіргі кезде зерттеушілер әдіснамалық концепцияларына қарай туындыда кездесетін эмоция құбылысын әртүрлі категорияларға жіктеуде. Көркем туындыда өмірлік шындықтың суреттелуі, болмыс пен көркем шығармашылықтың идеялық бастауының арасындағы қарым-қатынас қай кезеңде де өзекті болған. Әрине, өмірлік шындық немқұрайдылық пен үстіртікпен ымыраға келе бермейді. Шынайы құбылыстар толыққанды ашылып, неғұрлым тереңнен бағдарлану үшін тек тарихи дәйек-айғақтардың болуы жеткіліксіз.

Сонымен бірге осы тарихи үдерістерге деген айқын бір ұстаным мен көзқарас қажет. Қаламгер жинақтап, зерттеген құбылыс аясы неғұрлым кең болса, ол күрделеніп, әрі жанды идеяны, авторлық берік ұстанымды анықтай түседі. Өмірлік шынайылық туралы талдау әрі қарай оның шешімін тауып, түйіндеуге әкеледі. Тарихи шығармада суреттелетін тарих пен шежірелер авторлық уақыт категориясы арқылы көрініс табады. Өмір Темірдің артына көз тастап, жеңіспен өткен күндерін еске алып, өзіне есеп беру кезіндегі сәтін «... аз-кемі жоқ, жиырма бір жыл, төрт ай, он тоғыз күн өткен. Әрбірі адамның қаны мен көз жасын көл еткен жиырма бір жыл» (Тұрысов, 65] деп жазушы уақыт бедерін көрсетумен шектелмейді, сонымен қатар уақыт бірлігін нақты беруге тырысады. Жиырма бір жыл уақытадам ғұмырының мәнді бір үзгі екендігін айғақтайды. Яғни туындының идеясы тарихи шындықты нақты қамтыса, тарихи материал нақты игерілсе, тарихи факті де оның даму тенденциясы да сенімді бола түседі. Қаламгердің қоғамдық ұстанымы әдебиеттің танымдық та, эстетикалық та функциясын ашуда маңызды. Әрбір жазушы – қоғам мүшесі, азамат, сондықтан олар өздерінің қабілет деңгейіне қарай, құбылысты танып, қабылдайды, болмысты өзіндік ерекшелікпен игереді.

Әдебиетте кез келген өмірлік материалдың игерілуі, көркемдік мән иеленуі шығармашылық ойлауға, авторлық ұстанымға тікелей қатысты. Жазушының дүниетанымын оның рухани болмысынан, идеялық көзқарасынан, көркемдік ізденісі мен мүддесінен алшақ алуға болмайды. Бұл талап қаламгердің өмірлік қызығушылығының кеңдігін, болмыстың әр текті құбылыстарын танып-игеру деңгейін, оның идеялық, шығармашылық ұмтылысын анықтайды. Әдебиеттегі кейіпкерлердің бәрі романтикалық, биік сипатта бола бермейді. Көптеген шығармаларда өзінің қарапайым болмысымен жер бетіндегі мәнді мәселелерді шешуге атсалысып, өзіндік табиғатымен танылған кейіпкерлер қатары аз емес. Қазіргі кезде көркем туындыларда отбасылық, тұрмыстық мәселелердің кеңірек суреттелуі, күнделікті өмір ағыны аясындағы кейіпкерлер характерінің ашылуы аз кездеспейді. Сонда осыған дейін орныққан күрескер, белсенді кейіпкерлердің орнына қарапайым бірақ ішкі дүниесі кең, ой-парасаты терең кейіпкерлер қалыптасты. Олардың белсенділігі әрекетте емес, олардың мінез-болмысында байқалды.

Көркем шығармашылықтың идеялық бастауын қарастыру үстінде мәнді мәселенің бірі – дүниетаным мен көркемдік әдістің қатынасы мәселесі. Осы мәселені анықтауда алдыңғы дүниетанымды тануда таласты пікірлер баршылық. Осы ретте, қақтығыс теориясы, әдіс пен әдіснама арасындағы ішкі қайшылық жатады. Қақтығыс теориясын жақтаушылар «Литературный критик» журналының айналасында өткен дәуірдің 30-жылдары Бальзак, Гоголь, Толстой сияқты ірі суреткерлер реакциялық бағыттағы суреткерлер болса да, өздерінің көзқарастарына, дүниетанымына кереғар ұлы туындылар туғызды. Бұл сипатты теория жақтаушылары өзге шығармашылық өкілдерінен – В.Скотт, Г.Флобер, Г.Мопассан, А.Франс, Р.Роллан, И.С.Тургенев, И.А.Гончаров, Ф.М.Достоевский, А.П.Чеховтан да көре бастайды. Олар мұнымен де тоқталып қалмай, енді реакциялық көзқарас қаламгерге бөгет жасамақ түгіл, керісінше, өнердің таңдаулы үлгілерін тудыруға көмектеседі, көркем, бірегей туындылар жасауға жол ашады деп санады. Мәселен, зерттеуші Г.Лукач Лев Толстойдың қоғамдық-тарихи иллюзиясын сипаттай отырып, бұл қасиет оның реалистік қуатын бұзбақ түгіл, керісінше, оның шығармасының пафосын, кеңдігін, тереңдігін айқындай түсті», – дейді (Лукач, 96).

Көркемдік тәсіл мен әдіснаманың теориялық қайшылығының маңызды алғышарттарының бірі қаламгердің дүниетанымы, оның саяси көзқарасы туралы мәлімет. Жазушының дүниетанымы тек саяси құбылысты ғана қамтымайды, ол философиялық, қоғамдық, тарихи, моральдық, эстетикалық кеңістікті де қамтып, әлеуметтік, табиғат құбылыстарын, қоғамдағы адам тұлғасын тану мәселесін де қамтиды. Көп ретте, жазушының саяси көзқарасы оның өмірдің құбылыстарын айқындау, әлеуметтік қатынас, тарихи оқиғаларға қайшылықты тұрғыда да болады.

Қорытынды

Уақытпен байланыс әр дәуірдегі ұлы қаламгерлердің шығармаларында тұнған мәңгілік қатынасты айқындайды. Олардың көркемдік жаңашылдығы өз дәуірінің негізгі болмысына айнала отырып, келесі дәуірдің рухани игілігін де толық қанағаттандыра алады. Яғни, ұлы шығармаларды нақты тарихи кезеңге, уақытқа тұсаулап қоюға болмайды. Өнердің шынайылығы шығармашылық дербестіктің дамуына кең жол ашып қана қоймайды, сонымен қатар

суреткердің нақты тарихи болмысын да айқындайды. Шынайылықты бағдар ету әдебиет пен өнер аясына осыған дейін мәні болмаған, суреткердің назарына ілікпеген өмірдің көптеген құбылыстарын әкеледі. Бұл әдебиет пен өнердің шекарасын, мазмұнын байытты. Жазушының назарына әр текті, сонымен бірге бір-бірімен байланысты құбылыстар түсіп, ол көркемдік жинақтаушылық қасиетке ие болады. Жазушының жеке тұлғасымен байланыс реалистік әдебиетте көбірек мүмкіндікке ие.

Біріншіден, жоғарыда қарастырған қазақ қаламгерлері тарихи оқиғаның сол мезеттегі маңызын ғана емес, бүгінгі ұлт тарихындағы мәніне зер салады. Осы ретте, туындыларда мекеншақ қатынасы, философиялық толғам, ой, сана ағыны, дербес тұжырым сипаттары кешенді көрініс беретініне көз жеткіздік. Көркем туындыларда осыған орай, басты оқиға, әрекет, көркем бейне, дара тұлғалық бейне, автор бейнесі, бейнелеу құралдарының жұмсалуды кеңейген.

Екіншіден, аталған әрбір көркем шығармада кеңістік пен уақыт, сол ұлттың ментальді ерекшелігі әлем халықтарының болмысымен, әлемдегі ынтымақ, ымыра, бейбітшілік, адамзат қоғамындағы гуманизм проблемаларымен іргелес алынған. Яғни, әр ұлттың тарихи кезең оқиғасы суреттелу арқылы жалпы адамзат қоғамы, билік, тарихи тұлғаға ортақ сипаттар да айқындалды.

Үшіншіден, әрбір тарихи құбылыстар бүгінгі жаһандық өзгерістермен, уақытпен, адамның санасы, рухани болмысы мәселелерімен ықпалдаса қарастырылғанын анықтадық. Себебі, әр дәуірде өткен тарихи оқиға қоғам алға жылжыған сайын үнемі жаңаша бағжайлауға, жаңа пікірлерге зәру болады. Әдебиетте көрінетін тарихи-мәдени аспектілер, әр ұлттың тарихи болмысы, ұлттық салт-дәстүрлер, тұрмыстық-ғұрыптық қағидаттар да бүгінгі көзқарас елегінен өткізілді.

Төртіншіден, тарихи тұлғаның болмысы, оның адами мінез-қасиеті, ой-толғанысы, интеллектілік деңгейі көрініс беріп отырады. Адамның көркемдік танымы үнемі жақын мен алысты, төл дүние мен өзгенің болмысын салыстырып, дәйектедік. Көркем туынды кейіпкерлері де қым-қиғаш, тартыстың ортасында жүріп, жалпы адамзатқа ортақ мәселелер жайлы толғанып, өзінің ерекше ойлау жүйесін билік ету, батырлық, зұлымдық, қаһармандық пен үрей, соғыс, бейбіт өмір жайлы ұғымдарға бағыттап отырады. Біз оны М.Мағауиннің, Ж.Ахмадидің шығармаларын талдағанда байқадық.

Әдебиеттанушы Е.Тілешов: «Дәстүр де, жаңашылдық та әдеби үдерістің генераторлары. Кемел дәстүрге сүйенген жаңашылдықтың ғұмыры ұзақ болмақ. Әдеби үдерісте дәстүрді жемісті де шынайы жалғастыру – көзсіз еліктеу емес. Ол қашан да шығармашылықпен қабылданып игерілген жалғастық. Бұл шығармашылық жалғастықтың нәтижелі қорытындысы – жаңашылдық құбылысы. Ал жаңашылдық – көркем өнердің, оның ішінде, сөз өнерінің де қозғаушы һәм дамытушы күші. Жаңашылдық арқылы әдебиеттің бейнелеу мүмкіндіктері артады, жаңа көркем концепциялар мен жүйелер туып қалыптасады. Жаңашылдық әдеби үдерістің өзегі мен арқауы бола отырып, ұлттың ойлау жүйесінің тереңдігі мен көп қырлылығын және ұлт тілінің көркемдік әлеуетін де байқатады. Дәстүр мен жаңашылдық диалектикасы қай кезде де алға қарай жасаудың, дамудың кепілі» (Тілешов, 143).

Суреткер бейнелеген дүние оның дербес болмысынан алшақ кетпейді. Қаламгердің дербес өмірбаяны, ондағы оқиғалар жалпы әлеуметтік-эстетикалық мәнге ие болады. Жазушының өмірбаяны оның шығармашылығында неғұрлым күрделі әрі көпқырлы сипатта бейнеленеді. Яғни қаламгердің өмірлік тәжірибесі, бастан кешкендері, өзін қоршаған адамдар тағдыры, психологиясы, әрекеттер – осының бәрі қаламгердің шығармашылық ойының бастауына, негізгі кө-

зіне, нысанына айналады. Өмірлік тәжірибенің кеңеюі мен баюы – үздіксіз жүретін процесс. Кейде қаламгер өзі жинаған, сұрыптаған материалдарын біршама уақыттан кейін пайдалануы мүмкін. Қаламгердің шығармашылығына көрген, таныған, басынан өткергені ғана емес, оны толғандырған, өзінің рухани «менінің» бір бөлігіне айналған дүниелер де ықпалын тигізеді. Ибсен: «қаламгердің басынан өткерген, таным сүзгісінен өткендер ғана оның шығармашылығының нысанына айналады» – деген (Шайкевич, 112). Уақытты жазба кодтар арқылы көрсету кеңістікті кең берумен қатар, ақпараттың берілу уақытының созылыққылығын көрсетеді. Мұндағы мәтінде негізінен кодтық белгілер басым болады.

Әр дәуірді қамтитын осы тарихи романдарда халық тұрмысының, арман-мақсатының, тұлғалар рухының ұқсастығы байқалады. Бірақ бұл ұқсастық суреттеп отырған тарихи кезеңнің ұқсастығынан, жазушылар идеясының бірлігінен туған. Қаламгерлер мақсаты бір болғанмен, романдардың көркемдік шешімі, сюжеттік желісі олардың шеберліктеріне сай әртүрлі баяндалады. Қорыта келгенде, уақыт пен кеңістік ұғымы жылжымалы, бір-бірімен қарым-қатынасты ұғымдардың жиынтығы. Ендеше, уақытқа тәуелді өнер түрінде кеңістік пен уақыт байланысының мәні ерекше.

Әдебиеттер

- Әбдіқұлова Р.М. Жанр және шығарма. Зерттеулер, әңгімелер. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС: Дәстүр, 2016. – 288 б.
- Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным мен көркемдік. – Алматы: Таймас, 2008. – 232 бет.
- Hillis Miller J. Time in literature. Vol. 132, No. 2, On Time (Spring, 2003), pp. 86-97 (12 pages) Published by: The MIT Press on behalf of American Academy of Arts & Sciences.
- David J. Langston. Time and space as the Lenses of reading. <https://www.jstor.org/stable/429971>
- Мағауин М. Шыңғыс хан. Төрт томдық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 608 б.
- Мағауин М. Шыңғыс хан және оның заманы. 4 кітап. -Алматы: ЖШС Дәуір, 2016.-720 б.
- Тілешов Е. Қайнар. Мақалалар, сұхбаттар. – Алматы: ЖК Айдаргазин Е.С., 2016. – 376 б.
- Ахмади Ж. Есенгелді би: Тарихи роман. –Алматы: Ана тілі, 2004.-384 б.
- Қазақ романы: өткені мен бүгіні. Ұжымдық монография. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2009. – 644 б.
- Абылай хан. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. – 656 бет + 32 бет түрлі түсті суретті жапсырма.
- Жарылғапов Ж.Ж. XX ғасыр соңындағы қазақ прозасының идеялық-эстетикалық мәселелер: Оқу құралы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. – 176 б.
- Pacheco Acosta, Hector Luis Theoretical assumptions in Kant's theory of time *Sinchronía*, no. 74, 2018 Universidad de Guadalajara, México. <https://www.redalyc.org/journal/5138/513855742003/513855742003.pdf>
- Тұрысов Е. Темірлан. Тарихи роман. – Алматы: Жазушы, 2012. – 264 б.
- Қазақ тарихи романының көркемдік тіні. Оқу құралы. – Алматы: Ер-Дәулет. – 1998. – 164 б.
- Құланова С. М.Байғұт прозасындағы ұлттық идея және кейіпкер әлемі». Филол. ғыл. кандид. дәрежесі авторефераты. – Астана, 2010. – 23 б.
- Лукач Г. К истории реализма. М., Гослитиздат, 1939. С.260.
- Тілешов Е. Қайнар. Мақалалар, сұхбаттар. – Алматы: Сардар, 2015. – 376 б.
- Шайкевич В. Ибсен и русская культура. Очерки.-М.: Высшая школа, 1974. – 142 с.

References

- Abdikulova R.M. Genre and composition. Studies, stories. – Almaty: "Karatau KB" LLP: Dastur, 2016. 288 p. (in Kazakh)
- Abylai Khan. Encyclopedia. / General ed. B. O. Jacob. – Almaty: "Kazakh encyclopedia", 2013. – 656 pages + 32 pages of colorful picture labels. (in Kazakh)
- Ahmadi J. Esengeldi Bi: A Historical Novel. – Almaty: Mother tongue, 2004. – 384 p. (in Kazakh)
- Alpysbaev K. Historical work in Kazakh literature: knowledge and art. – Almaty: Taimas, 2008. – 232 p. (in Kazakh)
- David J. Langston. Time and space as the Lenses of reading. <https://www.jstor.org/stable/429971>
- Hillis Miller J. Time in literature. Vol. 132, No. 2, On Time (Spring, 2003), pp. 86-97 (12 pages) Published by: The MIT Press on behalf of American Academy of Arts & Sciences.
<https://www.redalyc.org/journal/5138/513855742003/513855742003.pdf>
- Kazakh novel: past and present. Collective monograph. – Almaty: Almaty publishing house, 2009. – 644 p. (in Kazakh)
- Kulanova S. The national idea and the world of characters in M. Baigut's prose". Philol. do it candida. degree abstract. – Astana, 2010. – 23 p. (in Kazakh)
- Lukacs G. The history of realism. M., Goslitizdat. – 1939. 260 p. (In Russian)
- Magauin M. Genghis Khan and his time. 4 books. – Almaty: Davir LLP, 2016. – 720 p. (in Kazakh)
- Magauin M. Genghis Khan. Four volumes. – Almaty: LLP RPBK "Davir", 2011. – 608 p. (in Kazakh)
- Pacheco Acosta, Hector Luis Theoretical assumptions in Kant's theory of time Sincronía, no. 74, 2018 Universidad de Guadalajara, México.
- Shaykevich V. Ibsen and Russian culture. Essays. – M.: Vysshaya Shkola, 1974. – 142 p. (In Russian)
- The artistic fabric of the Kazakh historical novel. Educational tool. – Almaty: Er-Daulet. – 1998. – 164 pages. (in Kazakh)
- Tileshov E. Source. Articles, interviews. – Almaty: Sardar, 2015. – 376 p. (in Kazakh)
- Tileshov E. Source. Articles, interviews. – Almaty: JK Aydargazin E.S., 2016. – 376 p. (in Kazakh)
- Turussov E. Get ironed. Historical novel. – Almaty: Writer, 2012. – 264 p. (in Kazakh)
- Zharylgapov Zh.Zh. Ideological and aesthetic problems of Kazakh prose at the end of the 20th century: Textbook. – Karaganda: KarMU publishing house, 2003. – 176 p. (in Kazakh)